

Možnosti protestantov – princíp a prax zásady „Rozdeľuj a panuj“

Réka Kiss

„Myslím, že nadišiel čas, aby sme vystúpili proti cirkevnej reakcii. (...) Iné je, že vystúpiť netreba proti každej cirkvi rovnako, na rovnakom základe, za rovnakých podmienok. Pamätáme si, keď sa v rokoch 1947– 1948 vyostrila situácia s cirkvou, aj vtedy sme medzi nimi rozlišovali, a nevystúpili sme proti všetkým podobne. Najprv sme sa snažili dohodnúť s jednou a túto dohodu potom využiť voči druhej. Aj teraz treba uplatniť túto metódu. (...) Aj v minulosti bola najvplyvnejšia katolícka cirkev, ktorá je v Maďarsku najsilnejším hniezdom cirkevnej reakcie. V prvom rade teda musíme vystúpiť proti nej, a s ostatnými cirkvami [sic!] sa zasa pokúsme dohodnúť na starých základoch a pokúsme sa využiť ich proti katolíckej cirkvi. (...) Sú tu návrhy, že treba zatýkať. Ja to odporúčam. No treba zvážiť, či máme, napríklad zatknúť farárov reformovanej cirkvi. Začnime s katolíckymi, dozvedia sa o tom aj reformovaní a budú vedieť, čoho sa majú držať.“ Zároveň „treba zatknúť aj farárov, ktorí ukrývajú zbraň alebo sú inak otvorene nepriateľskí, a to nielen katolíckych, ale aj z ostatných cirkví“.¹ Citované vety Gyulu Kállaiho, ideologického tajomníka Maďarskej socialistickej robotníckej strany a ministra kultúry, zazneli v marci 1957 na rokovaní dočasného výkonného výboru Maďarskej socialistickej robotníckej strany. Kállaiho prejav a následne prijaté uznesenia dočasného výkonného výboru dokázali, že kádárovská reštaurácia aj na poli cirkevnej politiky čerpala z Rákosiho arzenálu. Aktualizujúcu prax cirkevnej politiky v rokoch 1945 – 1948, opäť siahli po prostriedku rozdelenia cirkví, po politike „rozdielného prístupu k jednotlivým cirkvám“. Katolícku cirkev, ktorú pokladali za hlavného predstaviteľa reakčnej cirkvi, sa snažili izolovať od lojálnych. Táto politika signalizovala, že historickým protestantským cirkvám, najmä reformovanej, ktorá bola z hľadiska početnosti a spoločenskej váhy relevantnejšia, bola – rovnako ako pred desaťročím – opäť pridelená rola príkladne spolupracujúcej cirkvi. Ďalšie pasáže Kállaiho prejavu odzrkadľovali aj to, že okrem znepriatelenia jednotlivých konfesií ďalším dobre využiteľným taktickým prostriedkom bolo vnútorné roztrieštenie cirkví. Útok nezačali proti celej cirkvi, ale proti „najreakčnejším“, teraz „najkontrarevolučnejším“ skupinám; na druhej strane sa zasa potenciálnych cirkevných hodnostárov snažili podriať si zastrašovaním, vydieraním, gestami, ktoré neodporovali politickým cieľom.

Kádár, ktorý sa dostal k moci po roku 1956, a jeho cirkevná politika, teda – ako to ilustrovala diskusia o straníckom uznesení – vo veľkej miere čerpal z praxe predrevolučnej cirkevnej politiky, ktorej základy sa položili už v povojnovom koalíčnom období.

¹ Prejav Gyulu Kállaiho. Zápisnica zo zasadania Výkonného výboru Maďarskej socialistickej robotníckej strany z 5. marca 1957. In: NÉMETHNÉ VÁLYI, Karola – URBÁN, Aladár (red.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezetők testületének jegyzőkönyvei*. II. kötet. Budapest, 1993, s. 246.

Cesta k dohode, 1945 – 1948

V prípade protestantských cirkví sa ako začiatok socialistického obdobia zvyčajne označuje rok 1948, ktorý je v živote reformovanej a evanjelickej cirkvi výraznejší medzník než v dejinách katolíckej cirkvi či v celkových historických súvislostiach. V protestantských cirkvách sa na rok 1948 viaže odstavenie starej garnitúry cirkevných hodnostárov, poštátne cirkevných škôl a podpis dohôd medzi štátom a jednotlivými cirkvami.

Cirkvi sa však už od roku 1945 ocitli v radikálne novej politickej situácii a do nového obdobia si priniesli ťarchu minulosti. Pozíciu reformovanej cirkvi výrazne oslaboval fakt, že jej biskupi boli v úrade už pred a počas vojny. Radikalizácia spoločensko-politických zmien, spôsobená sovietskou okupáciou krajiny, bola nositeľom možného konfliktu medzi cirkvami a štátom. Komunistická strana, ktorá sa snažila získať absolútnu moc, od roku 1945 systematicky likvidovala svojich súperov v politike a verejnom živote, pričom zvýšenú pozornosť venovala najmä rozbitiu cirkví, ktoré boli veľmi významné najmä pre svoje zakorenenie v spoločnosti. Politická polícia od prvých okamihov svojej existencie sledovala najvýznamnejšie cirkevné osobnosti, od roku 1946 v tajnej službe vzniklo samostatné Pododdelenie pre veci cirkevné. Prognózy o neútočnom prenasledovaní cirkví, o otvorení terore sa však – zatiaľ – nenaplnili. V prvých rokoch „ohrozenej“ demokracie alebo „zastretej diktatúry“ sa frontálny útok proti cirkvám nezačal. O to častejšie však cirkevné osobnosti čelili menej zjavným, izolovaným útokom, a aby moc prešla zdaniu, že prenasleduje cirkvi a náboženstvá, s obľubou iniciovala na ľudových súdoch procesy proti duchovným a iným cirkevným hodnostárom, ktorých obžalovala – často nepodložené – z vojnového a protisovietskeho poburovania.

Okrem zásadného zvratu politického prostredia došlo k podstatným zmenám aj vo vnútornom živote cirkví. Zdesenie nad tragédiou svetovej vojny, nádej na obnovu, ako aj fakt, že široké vrstvy spoločnosti stratili istoty a pôdu pod nohami, vyvolalo zvýšený záujem o náboženské učenie. Náboženské pohyby v rokoch 1945 – 1948 ukazujú, že katolícka i protestantské cirkvi reagovali na tento zvýšený záujem o náboženstvo novým, dynamickým spôsobom. V protestantských cirkvách to však, na rozdiel od oficiálnej cirkvi, ktorá nabádala na intenzívnejší náboženský život, pokánie a náboženskú obrodu, viedlo k posilneniu tzv. obrodných (revival) hnutí, ktoré často vystupovali veľmi ostro a kriticky. Presadzovali sa skupiny, ktoré reprezentovali mimoriadne pestré teologické a cirkevno-politické smerovanie a žiadali zásadnú obnovu vnútorného života cirkvi; v tomto im bolo nápomocné oslabenie spoločenských a politických pozícií starého cirkevného vedenia a uvoľnenie organizačného poriadku. Časť reformného úsilia skutočne za podstatné pokladala dlhodobé neriešené problémy: revidovanie rámca ľudovej cirkvi, otázku dobrovoľného členstva v cirkvi, zrušenie cirkevnej správy vedenej biskupom, vytvorenie nových východísk pre vzťah cirkve – štát, otázku cirkevných daní atď. Obnovu cirkvi však nemali vo svojom programe výlučne obrodné hnutia. *Po roku 1945 sa preto diskusia netýkala v prvom rade potreby reforiem, ale ich miery a radikálnosti.* Rozpory medzi jednotlivými skupinami obrodných hnutí, ktoré nástojili na zásadnej reforme cirkvi, a cirkevnou hierarchiou však nevyvolali diskusie o cirkevných reformách, ale čoraz otvorejšiu spoluprácu niektorých obrodných hnutí s komunistickou stranou a čoraz menej skrývané cirkevno-politické či stranícko-politické ciele.

Komunistická strana, ktorá mala pomerne presné informácie o polemikách v rámci cirkví, tieto informácie v tom období už často pochádzali priamo z „centra“, dobre rozpoznala a využila línie zlomu vnútri cirkvi. Cirkevná opozícia, známa pod názvom „cirkevné ľavé krídlo“, ktorá neraz mala aj politické ambície, získala po druhej svetovej vojne rozho-

dujúcu úlohu vďaka zmene politickej klímy. V dôsledku ich činov teologické a cirkevno-organizačné otázky rad za radom nadobudli politický podtón, čo radikálne vyostrilo dávne rozpory v protestantských cirkvách. Vtedy v cirkvi začala prevažovať prax teologického odôvodňovania jednotlivých krokov mocenského presadzovania sa komunistickej strany, niekedy dokonca vysvetľovala aj zmeny v každodennej politike. Vznikal nový cirkevný jazyk, ktorý mal dve hlavné črty: 1) na jednej strane sa náboženským jazykom, teologicky, pokúšali podložiť aktuálne politické ciele a snaženia, 2) na druhej strane sa zasa prevažne z komunistickej strany vypožičaný súbor politických pojmov snažili presadiť v cirkevnom hovorovom jazyku. Cirkevno-politickému a politickému prisvojeniu si obrodného hnutia paradoxne napomohlo, že medzi prívržencami obrodných hnutí bolo silne zakorenené presvedčenie, že cirkev by sa namiesto otázok politiky, verejného života a kultúrnych úloh mala sústreďovať na náboženský život, upriamiť sa smerom dovnútra. Tento obraz o cirkvi, ktoré mali obrodné hnutia, zatiaľ vyhovoval potrebám komunistickej strany, ktorá sa snažila o minimalizovanie spoločenského vplyvu cirkví. Na druhej strane tento teologicky zdôvodnený obraz cirkvi umožňoval aj to, aby cirkevní hodnostári, ktorí vychádzali z obrodného hnutia, resp. si ho privlastnili, mohli hodnotiť útlak diktatúry ako pre cirkev prirodzený a žiaduci stav.

Vedenie protestantských cirkví teda muselo prijať rozhodnutia, ktoré rozhodujúcou mierou ovplyvnili ďalší život cirkvi, na jednej strane v krížovej paľbe ľavice, na druhej strane zasa pod tlakom silnej povojnovej cirkevnej opozície, ktorá mala záujem zmeniť cirkevné vedenie; v tom ju podporovali aj komunistické politické sily.

Rok 1948 – dohoda

Po roku 1945 bolo každému zrejmé, že je nevyhnutné opätovne usporiadať vzťah cirkvi a štátu. Čoskoro prepukli ostré diskusie o tom, aké miesto má cirkev zaujať v novej spoločnosti. Vedenie protestantských cirkví pod hrozbou, že moc prevezme komunistická strana, čoraz pálčivejšie pociťovalo potrebu usporiadať vzťah na základe separácie. Cirkevnému vedeniu, ktoré bolo v čoraz väčšej defenzíve, sa však nemohlo podariť získať (od koalícnej vlády, ktorá mala takisto výrazne obmedzený politický manévrovací priestor) štátne garancie, ktoré by cirkvi zaručili pomerne slobodné pôsobenie. Roku 1948 sa odpor cirkevného vedenia zlomil. Biskup reformovanej cirkvi László Ravasz bol pod priamym politickým nátlakom odstavený. Jeho rezignácia však znamenala aj to, že vedenie cirkvi pochopilo beznádejnosť svojho cirkevno-politického experimentu. Zároveň je však nesporné, že Ravasz, ktorý si bol vedomý svojej situácie, za daných podmienok rezignoval formálne dobrovoľne, lebo veril, že abdikáciou sa mu podarí predísť vyostreniu cirkevno-politických bojov. Preto nenamietal proti zvoleniu svojho nástupcu Alberta Bereczkyho, ktorého si vyhládol Rákosi. Bereczky bol charizmatický duchovný obrodného hnutia, ktorý mal vďaka svojej odbojárskej činnosti počas druhej vojny, kedy zachraňoval ľudí, dobré kontakty aj s ľavicou. Ravasz v ňom videl nadaného, sociálne citlivého duchovného, ktorý je zároveň schopný rokovať aj s novou mocou. Bereczky v tiesnivej situácii cirkvi pôsobil ako adekvátny kompromis, ktorý môže na rokovaníach účinnejšie vystupovať ako obhajca cirkevných záujmov. Túto nádej sa počas rokovaní snažil živiť aj samotný Rákosi.

Rokovania so štátom mali dva kľúčové body: právnu odluku štátu a cirkví, pričom cirkvi mali byť nezávislé aj z finančného hľadiska, a otázku cirkevných škôl. V roku 1948 sa však zrodila dohoda, ktorá zakonzervovala závislosť cirkví od štátu. A tak, hoci nové cirkevné vedenie patrilo k tým, čo odhodlane presadzovali odluku štátu a cirkvi, v dôsledku

zrušenia zdrojov príjmov cirkvi (pozemková reforma bez odškodnenia, poštátnenie nadácií, zrušenie štátom vybraných cirkevných daní), schudobnenia vrstiev, ktoré podporovali cirkev, a sčasti aj nezodpovedného finančného hospodárenia nového cirkevného vedenia protestantské cirkvi boli počas desaťročí komunizmu v porovnaní s minulosťou oveľa viac materiálne závislé.

Čo sa týka otázky poštátnenia cirkevných škôl, cirkevná verejná mienka bola pred rokovaniami ešte jednotná: cirkev musí trvať na svojich školách, keďže kresťanská výchova detí je primárnou úlohou cirkvi. V dôsledku čoraz väčšieho tlaku však synoda reformovanej cirkvi 15. júna 1948 – s malou väčšinou, ale predsa – prijala návrh zákona o poštátnení cirkevných škôl. Na druhý deň, 16. júna, parlament poštátnenie uzákonil. To zároveň zkladalo dohodu medzi reformovanou cirkvou a štátom, ktorá bola východiskom pre cirkevný život do roku 1990. Prijatie konečného textu dohody v roku 1948 síce uľahčilo, že štát garantoval povinné vyučovanie náboženstva na školách a podľa dôverných informácií, o ktorých sa na synode zmienil Bereczky, generálny tajomník strany Mátyás Rákosi novému biskupovi prisľúbil, že niektoré základné školy môžu zostať v rukách cirkvi, avšak už pri podpise vysvitlo, že o tom nemôže byť ani reč.² Necelý rok po podpise dohody 5. septembra 1949 Prezidentská rada vyhláškou zrušila povinné vyučovanie náboženstva.

Pomerne bezproblémovú zmenu vedenia a cirkevnej politiky v reformovanej cirkvi sa Rákosi snažil využiť v dvoch smeroch. Na jednej strane hral reformovanou kartou na rokovaniach, ku ktorým bola prinútená aj evanjelická cirkev, na druhej strane sa generálny tajomník strany nerozpakoval na zjednocujúcom kongrese dvoch robotníckych strán slovami biskupa László Ravasza – ktoré boli vytrhnuté z kontextu, čím získali opačný význam – napadnúť katolícku cirkev, považovanú za najväčšieho nepriateľa, a osobne kardinála Mindszentyho.³

Lajos Ordass, ktorého roku 1945 vymenovali za evanjelického biskupa a v začiatkoch rokovania so štátom vykonával aj povinnosti služobne staršieho biskupa, na rozdiel od reformovanej cirkvi zvolil inú taktiku. Bol oveľa tvrdší rokovací partner a dal jasne najavo, že vedenie evanjelickej cirkvi trvá na zachovaní svojich cirkevných škôl. Svoje stanovisko, napriek stúpajúcemu tlaku na svoju osobu, v tlači oslavovanému „príkladu reformovaných“ a v parlamente schválenému zákonu, nezmenil. Keďže sa ho nepodarilo donútiť abdikovať, ani obrátiť proti nemu cirkevnú verejnú mienku, 8. septembra 1948 Ordassa spolu s inými svetskými predstaviteľmi evanjelickej cirkvi zadržali a obvinili z valutového trestného činu; osobitný senát Budapeštianskeho úžernického súdu ho 1. októbra v zinscenovanom procese odsúdil na dva roky straty slobody. Cirkevný disciplinárny súd ho zasa na základe opatrenia štátnych orgánov zbavil biskupského úradu. Nové vedenie evanjelickej cirkvi 14. decembra podpísalo dohodu, ktorá sa doslova zhodovala s dohodou s reformovanými. (Roku 1948 podpísali so štátom podobné dohody aj unitárska a židovská cirkev, odolala len katolícka. Katolíckych biskupov sa podarilo prinútiť sadnúť si za rokovací stôl až v roku 1950.)

Štát síce na papieri cirkvám slobodnú činnosť zaručil, v praxi však podpis dohody neznamenal nijakú záruku, že cirkvi aj v budúcnosti budú môcť slobodne vykonávať svoju činnosť. Cirkvi sa ocitli v tiesni. Dohoda so štátom v podobe, v akej sa realizovala, im bola nanútená, čo však nové vedenie dvoch protestantských cirkví nikdy nepriznalo, naopak zdôrazňovalo, že rozhodnutie pre socialistickú spoločnosť bolo dobrovoľné a pramenilo z viery.

2 PAP, László: Tíz év és ami utána következett. 1945 – 1963. Red.: BÁRCZAY, Gyula. Bern – Budapest, 1992.

3 RÁKOSI, Mátyás: A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért. In: RÁKOSI, Mátyás: Épipítjük a nép országot. Budapest, 1949. <http://mek.oszk.hu/04600/04670/>

Päťdesiate roky

„Dlhé päťdesiaty roky“, ktoré sa rátajú od roku 1948, boli v živote cirkví obdobím „drsnej sekularizácie“ a zjavného teroru: toto obdobie charakterizovali ďalšie vynútené výmeny hodnostárov (napríklad v roku 1949 sa biskupom ako tajný člen komunistickej strany stal János Péter), minimalizácia úlohy cirkví v spoločenskom a verejnom živote, potvrdenie finančnej závislosti, zrušenie cirkevnej autonómie, poštátnenie cirkevných inštitúcií, zákaz spolkov, rozdrobenie zboru duchovných a spoločenskej základne cirkví. Dôsledkom ďalšieho sprísnenia proticirkevnej politiky bol v roku 1951 založený Úrad pre veci cirkevne, ktorý nebral ohľad na formálnu cirkevnú autonómiu (a jeho založenie bolo v príkrom rozpore s duchom dohody). Hoci tieto opatrenia znamenali porušenie dohody, cirkevné vedenie neprotestovalo, dokonca neraz požiadavkám moci vyšlo v ústrety (napr. odovzdanie budov, ponúknutie vzdelávacích a diakonických inštitúcií, „dobrovoľné“ zrušenie cirkevných spolkov)⁴ a až do konca uznávalo štátom proklamovanú náboženskú slobodu. Nové cirkevné vedenie bolo nielen štatistom pri rušení cirkevného inštitucionálneho systému, strana sa dokonca snažila vedenie cirkví poveriť aj roztrieštením vnútorného cirkevného odporu, a to formou núteného odchodu na dôchodok a núteného preloženia. V reformovanej cirkvi začal od roku 1952 platiť (a platil až do roku 1989) Misijný štatút, ktorý centralizovaním a kontrolou prakticky úplne znemožnil misijnú prácu. Centrálnym dohľadom nad misijnou prácou sa nové cirkevné vedenie pokúsilo dostať pod kontrolu aj obrodné hnutia, a tak čoskoro práve predstavitelia, ktorí vyšli z hnutia obrody, začali útok na obrodné hnutia a zrušili ich inštitúcie. Vedenie protestantských cirkví sa podarilo zmobilizovať aj na to, aby sa prostredníctvom kázní snažili o to, aby veriaci prijali novšie a novšie opatrenia komunistického zriadenia.

Cirkvi sa teda podarilo vytlačiť z verejného života, vzdelávania, sociálnych a zdravotníckych inštitúcií a štát výmenou za lojalitu nielen akceptoval, ale aj podporoval od neho závisiacu vnútornú štruktúru, hierarchiu cirkví. O protestantských cirkvách v päťdesiatych rokoch možno povedať, že došlo k pomerne ostrému rozporu medzi najvyššou cirkevnou hierarchiou, ktorá spolupracovala a slúžila režimu, a pospolitou cirkvou.

Cirkvi v dňoch revolúcie

Hoci počas revolúcie cirkvi, prirodzene, nehrali hlavnú úlohu, zmeny v ich živote a činnosť počas revolúcie úzko súviseli s pohybom v spoločnosti. Zodpovednosť cirkví sa prejavila najmä v dvoch oblastiach. Protestantské cirkvi na jednej strane spolu s ostatnými konfesiami zohrali významnú úlohu pri poskytovaní pomoci a organizovaní charitatívnych akcií. Na druhej strane prejavy morálne dôveryhodných predstaviteľov cirkví boli pre mnohých orientačným bodom. Cirkevní hodnostári častokrát zohrali na čele miestnych spoločenských kľúčovú rolu. Na práci Revolučných výborov, opätovne sa organizujúcich miestnych zastupiteľských organizácií, sa vo veľkom počte podieľali miestni predstavitelia protestantských cirkví, farári a presbyteri, ktorí zohrávali významnú rolu pri utlmovaní (často z veľmi trpkých emócií pramenciach) samosúdob. V nejednom prípade práve kvôli ich zmierovacej činnosti či úlohe v národných výboroch bolo proti nim počas represii začaté trestné stíhanie alebo boli potrestaní nezákonnými prostriedkami.

4 Vid' LADÁNYI, Sándor: Vázlatos történelmi áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról. *Valóság*, 1994/4, s. 1 – 30.

Cirkevné osobnosti chceli popri spoločenských úlohách v prvom rade získať späť svoju autonómiu a vyriešiť personálne otázky. Pod tlakom Svetovej rady cirkví, pred zasadením Ústredného výboru Svetovej rady cirkví v Maďarsku začiatkom októbra 1956 svetský i cirkevný súd rehabilitovali evanjelického biskupa Lajosa Ordassa. Biskup László Dezséry počas revolúcie písomne abdikoval, následne Ordass mohol opäť prevziať riadenie cirkvi. V januári 1957 zasa boli rovnako regulárne zvolení noví predstavitelia aj do ostatných cirkevných úradov.

V reformovanej cirkvi bolo počas revolúcie – ako neskôr vykázal Úrad pre veci cirkevné – odstránených, alebo abdikovalo 31 „štátu verných“ hodnostárov. Abdikovali aj dvaja biskupi: János Péter a Albert Bereczky. V reformovanej cirkvi však hodnotenie personálnych výmen na vedúcich postoch v roku 1948 a legitimacy nového vedenia – najmä v prípade výmeny László Ravasz – Albert Bereczky – vyvolalo vážnejšie diskusie než v evanjelickej cirkvi. Vykryštalizovali sa dve stanoviská. Jedno stanovisko, s poukazom na jednoznačný politický nátlak, pokladalo Ravaszovu rezignáciu za neplatnú, teda za zákonné nepokladalo ani biskupské pôsobenie Bereczkyho, ktorý Ravasza nahradil. Podľa druhého stanoviska nemožno zvolenie Bereczkyho pokladať za protiprávne a nemožno tvrdiť ani to, že by jeho moc bola nezákonná. Pri hodnotení otázky legitimacy sa stretali cirkevnoprávne, mravné a politické hľadiská. Je legitímne vedenie cirkvi, ktorému k moci dopomohla diktatúra a ktoré riadilo cirkev počas diktatúry? Sú platné jeho nariadenia a zákony? Odpoveď na túto otázku bola aj hodnotením cirkevného vedenia v uplynulom období, osobne aj biskupa Alberta Bereczkyho, ktorého mnohí mali naďalej v obľube. Na vyriešenie tejto otázky však revolučná situácia zrejme nebola vhodná. Preto bolo najjednoduchšie vážne chorého biskupa presvedčiť, aby dobrovoľne ponúkol abdikáciu (aj) s odvolaním sa na svoju chorobu. Tak sa aj stalo, Bereczky prostredníctvom svojej rodiny slovom abdikoval. Po potlačení revolúcie však už nebol priestor na zvolenie cirkevného zasadnutia, ktoré malo jeho abdikáciu prijať. Do zdôrazňovane dočasného vedenia cirkvi preto postavili trojčlenný zbor a oslovili penzionovaného biskupa László Ravasza, aby sa postavil na jeho čelo. On to – po počiatočnom váhaní – napokon aj prijal, no v záujme dodržania zákonov biskupský stolec neobsadil. Činnosť Celostátneho výkonného výboru, ktorý vznikol počas revolúcie a mal veľmi širokú podporu cirkevnej verejnej mienky, štátne orgány ihneď po potlačení revolúcie, hoci prísne dbal na dodržanie cirkevného práva, vyhlásili za nelegitímnu. Pomohol im pri tom aj Albert Bereczky, ktorý vo svojej biskupskej správe pomerne urazeným tónom tvrdil, že odstúpil len pod nátlakom. Po potlačení revolúcie sa Hnutie obrody stalo synonymom cirkevnej kontrarevolúcie, a to nielen v štátno-straníckom jazyku, ale do konca roku 1957 aj v oficiálnych cirkevných vyhláseniach. Odchádzajúci debrecínsky biskup János Péter vo svojom poslednom cirkevnom prejave označil hnutie za „protest proti Božiemu slovu“, a tak jeho dlhé desaťročia nespochybniteľná téza sa stala oficiálnou cirkevnou a teologickou legitimizáciou oprávnenosti mocenského postupu a represii proti cirkevným osobnostiam.

Začiatky kádárovskej cirkevnej politiky

Kádárovská moc po roku 1956 namiesto očividných prostriedkov teroru z päťdesiatych rokov využívala oveľa zastretejšie metódy cirkevnej politiky na podriadenie si cirkví, ktoré však boli v mnohom podstatne úspešnejšie. Bolo zrejmé, že napriek taktickým gestám, sľubom a heslu o náboženskej slobode moc pokladala za status quo predrevolučný stav a na významných cirkevných postoch chcela mať cirkevných hodnostárov, ktorí bezpod-

mienečne spolupracujú so štátnymi orgánmi, a očakávala od nich aktívnu spoluprácu pri roztriešení cirkevného odboja.

V januári 1957 štátna moc zrušila právo na zhromažďovanie a na každé cirkevné zasadnutie, stretnutie či obežník bol potrebný súhlas Úradu pre veci cirkevné. Úrad pre veci cirkevné bol síce formálne oslabený, Prezidentská rada koncom roku 1956 zrušila autonómiu úradu, v praxi však naďalej dozeral na cirkvi s nezmeneným personálnym obsadením a rozšírenými kompetenciami. Personálne zmeny, ku ktorým došlo bez vedomia a súhlasu úradu, teda aj abdikácie z konca októbra a začiatku novembra 1956, pokladal za neplatné, väčšina pôvodných predstaviteľov sa vrátila na svoje posty. Povestným zákonným nariadením č. 22 z marca 1957, ktoré určovalo podmienky pre výkon cirkevných funkcií, sa v miere, predstihujúcej aj prax z Rákosiho obdobia, podarilo zabezpečiť vplyv štátostраны na menovanie cirkevných hodnostárov.⁵

Kým počas rokovaní s reformovanou cirkvou Úrad pre veci cirkevné od začiatku ďalekosiahlo využil argumentačný arzenál, ktorý ponúkali „nezákonné zmeny počas kontrarevolúcie“, abdikácie a vymenovania v evanjelickej cirkvi boli aj formálne v súlade s cirkevnými zákonmi. Takže kým sa v reformovanej cirkvi po niekoľkých mesiacoch začali zastavovať procesy revolučnej personálnej a teologickej očisty a rôzne cirkevné zoskupenia sa museli pokoriť a podpísať vyhlásenia o vernosti, prvý rok po potlačení revolúcie prežila evanjelická cirkev pomerne pokojne.⁶ Počas opätovného pôsobenia Ordassa na poste biskupa bolo rehabilitovaných viacero farárov, ožil vnútorný cirkevný život, ako aj kontakty so západnými partnerskými cirkvami. Po konsolidovaní pomerov v reformovanej cirkvi sa však aj vedenie evanjelickej cirkvi ocitlo pred rázcestím. Vláda regulovala cirkevnú tlač, pod užším štátnym dohľadom sa ocitli aj kontakty so západnými cirkvami a došlo k tuctom personálnych výmen. Vedúci Úradu pre veci cirkevné János Horváth, ktorý dovtedy pôsobil zhovievavo, po neúspešných rokovaniach zvalil zodpovednosť na evanjelickú delegáciu a na kontrolu cirkevných záležitostí vymenoval vládneho splnomocnenca; Prezidentská rada neskôr oznámila, že neschválí ani abdikáciu László Dezséryho počas revolúcie. Tým pokladali biskupský post Lajosa Ordassa za zrušený. Na miesto opakovane nezákonne odvolaného biskupa postavili jediného kandidáta, Zoltána Káldyho, ktorého za biskupa vymenovali 4. novembra 1958, teda na druhé výročie potlačenia revolúcie.

Za krátky čas sa v podstate podarilo reštaurovať najdôležitejšie prvky cirkevnej politiky päťdesiatych rokov, a hoci sa Kádárova vláda aj naďalej dôrazne snažila verbálne odlišiť svoju cirkevnú politiku od politiky v Rákosiho období, v praxi realizovala mimoriadne dôkladnú kontrolu cirkví. V roku 1958 sa opäť strategicky a takticky prehodnocovala cirkevná politika strany; výsledkom boli dve stranícke uznesenia, ktoré na dlhý čas stanovili mantinely kádárovskej cirkevnej politiky. Uznesenia signalizovali, že stranícke vedenie z taktických dôvodov stále nemá záujem o frontálne útoky, kádárovci si dokonca uvedomovali, že „v období budovania socializmu budú cirkvi ešte dlhý čas existovať“, preto sa snažili vymedziť takú politiku, v ktorej dokážu aj cirkvi využiť na podporu svojich cieľov. Vyhlásili trojúrovňovú cirkevnú politiku, ktorá diferencovala medzi bojom proti klerikálnej reakcii, politikou voči cirkvám a bojom proti náboženskému svetonázoru. Rozlišovaním medzi bojom proti klerikálnej reakcii a náboženskému svetonázoru ponúkla strana cirkvám za lojalitu a podporu pomerný pokoj, ako aj výrazne obmedzený a kontrolovaný

5 Najnovšie vydanie vid' BALOGH, Margit – GERGELY, Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790 – 2005. II. kötet. Budapest, 2005, s. 981 – 982.

6 Dokumenty o tom vid' LADÁNYI, Sándor: Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956 – 1957-es esztendőben történetekhez. Budapest, 2006.

manévrovací priestor. V praxi však politická polícia mohla aj naďalej administratívnymi prostriedkami vystúpiť proti akejkoľvek náboženskej činnosti, keďže – ako to formulovalo stranické uznesenie – klerikálna reakcia „vo svojej činnosti využíva rovnako legálne i nelegálne prostriedky“. V úzkom manévrovacom priestore cirkví teda mohla byť akákoľvek legálna cirkevná činnosť, v závislosti od mocenskej klasifikácie, označená za „klerikálnu reakčnú“ aktivitu. Táto metóda sa v praxi uplatňovala najmä na poli mládežníckych činností. Uznesenie obsahovalo ešte jedno kľúčové konštatovanie, podľa ktorého „cirkevná reakcia udržiava kontakty s mimocirkevnou reakciou“. Táto téza prispela k tomu, aby cirkevné osobnosti neboli odsúdené – opakovane využili v minulosti osvedčenú prax – vo vyslovene cirkevných procesoch, ale aby sa ich záležitosti dali do súvisu so záležitosťami iných „protirevolučných skupín“. Väčšina procesov, ktoré boli počas porevolučných represíí namierené proti protestantským cirkevným a svetským osobnostiam, patrila do tejto skupiny.⁷

Šesťdesiate roky: realizácia podriadenosti cirkví

V tomto období sa síce v podstate základný ideologický postoj voči cirkvám nezmenil, výrazne sa však zmenila voči nim aplikovaná politická taktika. Napriek dočasnému sprísneniu proticirkevnej politiky⁸ sa hlavný prúd cirkevnej politiky čoraz viac sústreďoval na využitie predností, pramieniacich z autority cirkví a nimi ponúkanej legitimitačnej základne.

Druhá polovica šesťdesiatych rokov v úzkej súvislosti s dokončením kolektivizácie družstiev, s viditeľnými znakmi medzinárodného otepľovania a so zmenou východnej politiky Vatikánu priniesla posun na poli cirkevnej politiky.⁹ Oficiálna propaganda sedemdesiatych a osemdesiatych rokov už hlásala úplnú náboženskú slobodu, pričom múry cirkevného geta sa skutočne stali priehľadnejšími. Ukončenie cirkevných procesov prinieslo istú zmenu štýlu cirkevnej politiky, resp. zmenu modelu prenasledovania cirkví.¹⁰ Naďalej sa síce zachovala predchádzajúca absolútna kontrola, no mechanizmy útlaku sa zjemnili a zvýšením úlohy Úradu pre veci cirkevné sa kontrola cirkví čoraz viac byrokratizovala.

V roku 1967 sa konal posledný protestantský/reformovaný cirkevný proces, tzv. „druhý KIE proces“, ktorý síce ešte pripomínal scenár konšpiračných procesov v päťdesiatych rokoch (miestami aj doslovne), no politická polícia, ktorá pracovala podľa starých me-

7 Najznámejší je prípad reformovaného duchovného Lajosa Gulyása, ktorého ako obvineného v treťom rade v procese s Gáborom Földesom odsúdili na smrť a popravili. Na druhý deň po jeho poprave viacero hodnostárov protestantskej cirkví dostalo vysoké štátne vyznamenanie. Do tejto skupiny môžeme zaradiť proces s Dezső Székelyom a jeho druhmi, ktorí boli obvinení zo sprisahania. Duchovný z obce Bátaszék bol odsúdený na pätnásť rokov straty slobody. K tejto problematike viď: KISS, Réka: A református reakció az állambiztonsági iratokban. In: ABLONCZY, Balázs – ifj. BERTÉNYI, Iván – HATOS, P. KISS, Réka (red.): Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Budapest, 2002, s. 222 – 248.

8 Také bolo, napríklad, uznesenie stranického výboru Ústredného výboru Maďarskej socialistickej robotníckej strany, prijaté 21. júna 1960. Uznesenie označilo okrem národných komunistických a horthyovských organizácií za hlavný smer boja proti vnútornej reakcii klerikálne sily, v dôsledku čoho bolo zadržaných takmer 300 cirkevných osobností.

9 BALOGH, Margit: Egyházak és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, 34. 1997, s. 69 – 79.

10 Autorom výrazu je András Máthé-Tóth. MÁTHÉ-TÓTH, András: A II. vatikáni zsinat és a magyar elhárítás. www.rel.u-szeged.hu.

chanizmov, už nemala možnosť sprisahanie realizovať.¹¹ V roku 1967 reformovaná cirkev prijala nový zákonník, ktorý bol v hlbokom rozpore s presbyterským princípom, nakoľko vybudoval úplne závislú cirkevnú organizáciu a takmer úplne zrušil právo cirkevných zborov na voľbu duchovného.

Ku koncu šesťdesiatych rokov sa cirkvi, vrátane protestantských, prakticky v plnej miere podarilo vytisnúť zo spoločenského života, ich verejná činnosť klesla na minimum, ich úloha prichádzať so spoločenskými iniciatívami zanikla, a popritom sa zakonzervovala čoraz nemodernejšia cirkevná štruktúra. Odpovedať na výzvy, pred ktorými cirkvi stáli, sťažovala aj zmena štruktúry zamestnanosti a výmena generácií, ku ktorej došlo v šesťdesiatych rokoch, pričom ich možnosť konať zostala značne oklieštená. Moc sa medzitým snažila ukázať svoju tolerantnejšiu tvár: nová cirkevná politika sa už vzhľadom na svoju politickú váhu dostala na perifériu, moc kládla dôraz na spoluprácu s vedením cirkví, ktoré z politického hľadiska predstavovali malý zdroj nebezpečenstva. To však ani zďaleka neznamenal, že náboženský život bol slobodný, alebo že sa ukončil ideologický boj. Úrad pre veci cirkevné a politická polícia neustále sledovali náboženské aktivity jednotlivých cirkví. Ich úlohou naďalej zostalo „potlačiť nové cirkevné metódy“, pričom v mnohých prípadoch spolupracovali s cirkevnými hodnosťarmi.

Podstatnou osobitosťou kádárovskej cirkevnej politiky bolo práve to, že pre cirkvi vytvorila úzky manévrovací priestor a snažila sa okolo nich utkať čo najtesnejšiu sieť. Najdôležitejšou zárukou kontroly a činnosti podľa predstáv moci bol štátny dozor nad menovaním hodnosťarov. Bolo čoraz zrejmejšie, že s funkciou súvisela aj nejaká spolupráca, akceptovanie povinnosti odovzdať informácie. Legálnou formou bolo udržiavanie kontaktu s povereným pracovníkom Úradu pre veci cirkevné, tajnou zasa kontakty s rezortom vnútra. Pri výskume dnes sprístupnených dokumentov je však zjavné, že medzi technikami odovzdávania hlásení sú výrazné rozdiely, ako aj pri udržiavaní kontaktov s Úradom pre veci cirkevné alebo iným štátnym, resp. stranickým orgánom sa črtajú veľmi rozdielne vzory ľudského či cirkevno-politického správania. Bývalí cirkevní hodnosťári nie celkom bezdôvodne poukazujú na to, že spoluprácu s orgánmi vnútra prežívali/prežívajú ako kompromis, ktorý diktovala proticirkevná moc a vynútená spolupráca, vyrovnanie sa s okolnosťami – vrátane činnosti agenta – zasa mohlo pôsobiť ako akceptovateľná cena za opätovnú, aspoň čiastočnú spoločenskú integráciu cirkevných komunít, ktoré boli po vojne v základoch podlomené. Z hľadiska moci sa prakticky oveľa dôležitejšia ako obsah hlásení javila číra existencia spolupráce, teda to, že získanie každej ďalšej cirkevnej osobnosti posilňovalo sieť utkanú okolo cirkví, upevňovalo bezmocnosť, závislosť a vydierateľnosť cirkví. Zároveň je však zrejme aj to, že zo spolupráce profitovali obidve strany. Často je ťažké vymedziť, aj v prípade osobnej životnej dráhy, hranicu medzi vynútenou a dobrovoľnou spoluprácou, je ťažké určiť, do akej miery vzájomný prospech, úzke kontakty predstaviteľov cirkví so štátom a stranou slúžili cirkevným záujmom, umožnili presadiť isté veci, získať malé ústupky, a do akej miery slúžili osobným ambíciám. V cirkevnej administratíve bola totiž nesporne prítomná aj taká kontraselektovaná vrstva, ktorá kontakty s predstaviteľmi moci nielenže vyhľadávala, ale snažila sa ich aj využiť. „V poslednom čase sa medzi hodnosťarmi protestantskej cirkvi rozšíril zvyk, že sa ľudia chvália s kontaktmi s ľuďmi z vnútra. Tým chcú, prirodzene, pred ostatnými vyzdvihnúť svoj vplyv a dôležitosť, avšak takéto vyhlásenia sú nebezpečné najmä z hľadiska zahraničia, sťažujú naše kontakty s ním,“¹² napísal vo svojej správe pre tajnú službu agent, ktorý sa aktívne

11 KISS, Réka, c. d.

12 Správa agenta s krycím menom Tolnai, 27. október 1960. ÁBTL O–13586/2. s. 87.

podieľal na vytváraní medzinárodných kontaktov reformovanej cirkvi a neskôr dosiahol vysokú cirkevnú kariéru.

Spoluprácu často motivovali totožné záujmy moci a cirkevného vedenia; osobitnou oblasťou bola otázka regulovania opozície v cirkvi. Napríklad počas prípravy procesu KIE v roku 1967 požiadal predseda reformovanej synody Tibor Bartha Úrad pre veci cirkevné o pomoc preto, lebo zadržanie duchovných pokladal za dobrý spôsob na odstránenie svojej cirkevnej opozície, a zároveň oslabovalo aj pozície budapeštianskeho biskupa Istvána Szamosközyho, ktorý bol považovaný za slabého a ústupčivého. Po zmene na vedúcich postoch, ku ktorým došlo na jeho návrh, Úrad pre veci cirkevné mohol zaregistrovať „personálne zmeny, ktoré priniesli výrazný politický vývoj“.

Napriek všetkému najšpecifickejšou oblasťou kolaborácie cirkevných hodnostárov, ktorá sa azda najhlbšie dotýkala podstaty cirkvi, bola predsa len otázka ideologickej spolupráce; cirkevné učenie sa dávalo do služieb diktatúry, čo bolo najočividnejšie v protestantských cirkvách. Vďaka radikálnym personálnym zmenám bolo vedenie dvoch historických cirkví po roku 1948 nielen pripravené spolupracovať, ale aj teologicky sa snažilo osvedčiť spoluprácu s totalitným štátom, podporiť štátne ciele a propagovať ich zaodeté do náboženského jazyka. Hodnotenia činnosti a možností dobovej cirkevnej hierarchie najostrejšie kritizovali práve takéto správanie, to, že štátny nátlak sa snažili prezentovať ako cirkevný záujem, likvidáciu širokej cirkevnej činnosti ako prirodzený a ozdravný proces, viditeľnú stratu priestoru ako očistu cirkvi, pričom na teologické zdôvodnenie týchto krokov vytvorili samostatné teologické učenie. V reformovanej cirkvi vyznačila rámce ideologického prispôbenia sa teológia úzkej cesty a slúžiacej cirkvi, v evanjelickej cirkvi to zasa bola nespochybniteľnosť takisto absolutistickej teológie – diakonie.

Toto ideologické stotožnenie sa znamenalo akceptovanie obmedzeného režimu. Oficiálne cirkevné učenie prijalo zúženie rámca pôsobenia cirkvi a vytesnenie na periferiu spoločnosti ako reálny program. Iniciatívy, ktoré chceli rozšíriť možnosti náboženského života, ak v sebe nosili hrozbu možného konfliktu so štátnymi orgánmi, resp. poškodzovali záujmy cirkevnej hierarchie, zasa v mnohých prípadoch označili za kroky, ktoré ohrozujú pokojnú existenciu cirkvi. Ak niekto vybočil z povoleného, úzkeho manévrovacieho priestoru, ihneď narazil na odpor a represiu moci.

Vedenie protestantských cirkví od roku 1948 po zmenu režimu v podstate svoje teologické a cirkevno-politické názory nezmenilo. Ich legitímnosť bola až do konca zaručená akceptovaním existujúceho politického systému. Zároveň je však nesporný fakt, že vyhýbanie sa otvorenému odporu bolo aj zárukou náboženského života a istej ochrany duchovných. Možno uviesť mnoho príkladov toho, že cirkevní hodnostári sa príležitostne snažili získať podporu pre cirkevné osobnosti a rôzne skupiny, vybaviť záležitosti, podporiť iniciatívy. Treba sa zamyslieť nad tým, že v protestantskej cirkvi, okrem roku 1956, aj napriek latentným a zverejneným rozporom, s výnimkou niekoľkých dôležitých iniciatív, ktoré sa v osemdesiatych rokoch prejavili najmä v evanjelickej cirkvi,¹³ nevzniklo široké, konzistentné vnútorné cirkevné opozičné hnutie. V týchto „krízových situáciách“ sa rozhodli

13 Taký bol napríklad otvorený list evanjelického farára Zoltána Dóku, ktorý pri príležitosti zasadania Svetového luteránskeho zväzu v roku 1984 adresoval jeho výkonnému výboru. V liste o cirkvi vedenej biskupom Zoltánom Káldym okrem iného napísal, že v nej panuje „teologický teror“ a „kult osobnosti“, resp. hnutie „Bratské slovo“, ktoré vzniklo v evanjelickej cirkvi v roku 1986. K teologickému – duchovnému odporu možno zaradiť aj medzinárodne akceptované dielo reformovaného teológa Ervina Vályi-Nagya, resp. okruh jeho študentov, ktorý sa okolo neho vytvoril v osemdesiatych rokoch počas jeho krátkeho teologického profesorského pôsobenia.

napriek cirkevným zákonom konať v duchu vlastných záujmov a záujmov politickej moci. Vyhybanie sa konfliktom však mohlo prispieť aj k tomu, že od šesťdesiatych rokov vláda postupne angažovala cirkvi do riešenia istých spoločenských problémov, ako je napríklad alkoholizmus, kriminalita mladistvých, čo pre cirkev znamenalo vystúpenie z geta a možnosť opätovne sa venovať misijnej práci. Ovocím ochoty spolupracovať v istých oblastiach so štátostranou bolo aj to, že cirkev sa mohla, hoci s prísnyimi obmedzeniami, upriamiť na otázky, ktoré boli pre ňu z hľadiska vlastného hodnotového systému prvoradé, mohla sa venovať rozvoju historických, národných tradícií a Maďarom v zahraničí.

Ešte dlho sa však bude diskutovať o tom, aké možnosti či manévrovací priestor si dokázala cirkevná hierarchia vybojovať výmenou za rôzne formy spolupráce, do akej miery sa, až po hranicu možností, snažila presadzovať cirkevné záujmy. Do akej miery sa jednotliví predstavitelia cirkvi ideologicky stotožnili so socialistickým štátom a aké škody spôsobil princíp „cirkev prostredníctvom cirkvi“, teda že štátostrana sa cirkevnú opozíciu snažila poraziť prostredníctvom cirkevnej hierarchie. A do akej miery cirkevná verejná mienka akceptovala činnosť svojich predstaviteľov ako reálnu politiku.